

A RETRANCA COMO ACTO LINGÜÍSTICO

ALICE PICCARDI
Università di Bologna

1. Retranca: *Definicións*

A *retranca* é unha figura retórica da lingua galega, pero máis que un sinxelo recurso comunicativo é algo capaz de sintetizar as características da poboación que a utiliza. O imaxinario común asocia normalmente os galegos cun estereotipo de persoas pechadas, difíciles de entender e “amantes do disimulo, de acochar no máis fondo as [...] verdadeiras intencións” (Gondar, 1993: 46).

A pechadura é incluída na etimoloxía do termo: “o próprio sentido recto da palabra fálanos xa desa porta gardada por dobre pecho que fai a entrada practicamente infranqueábel” (Gondar, 1993: 46-47). *Tranca* é o pau horizontal que bloquea as portas, así que a palabra *re-tranca* refírese a unha dobre medida de seguridade metafórica activada polo falante para protexer as súas intencións comunicativas. É coma se o galego quixese evitar un correcto entendemento, coma se estivese orgulloso de non facerse comprender:

“esa forma de falar ou de comportarse tan própria do paisano galego, que se caracteriza pola cautela, pola habilidade para contestar evasivamente, por saber non decer ou facer o que os outros pretenden, en última instancia, pola segunda intención, unha arma máis, que produce nos outros como efecto a dificultade de comprender a quen a está a utilizar” (Gondar, 1993: 46).

Normalmente unha tal disimulación de intencións asóciase coa malicia, pero segundo o galego é unha habilidade que o coloca a un nivel superior de intelixencia, a sagacidade.

É unha figura retórica, entón, complicada non só no uso senón tamén na definición, como demostra a lista feita por Baltrusch (1998: 117-118):

versión galega da ironía, [...] cautela no falar ou [...] segunda intención para desconcertar o interlocutor [...] unha habilidade para contestar evasivamente, un saber non dicir ou facer o que os outros pretenden, unha

malicia no obrar ou unha gracia intencionada do dicir, [...] o humor das respostas interrogantes e intencionadamente vagas, o humor das críticas, dos eufemismos, das hipérboles, picardías ou melancolías da fraseoloxía enxebre.

Todos estes intentos de capturar a esencia da retranca expresan a ambigüidade deste acto lingüístico, que, con todo, faise evidente só cando é real e realizado, como no exemplo do debuxo de Castelao (V. apéndice). Alí está representado o diálogo entre un taberneiro (A) e un cliente seu, chamado P; o primeiro pregunta ao outro qué opina do seu viño e este contesta cunha frase tipicamente retranqueira: «Je...por onde vai molla, e como refrescar, refresca» (enunciado *e*). Unha contestación que nos deixa sen palabras a nós e ao interlocutor, pero que intentaremos comprender a través das ferramentas creadas por dous filósofos da linguaxe ordinaria, John L. Austin e Paul Grice.

2. Retranca e actos ilocutivos

A retranca é un acto lingüístico, polo tanto pertence ben ao campo dos fenómenos lingüísticos ben a aquilo propio dos actos. Xustamente, por mor desta súa segunda pero non secundaria característica, hai que avaliala non só baixo as condicións de verdade, senón tamén e en particular polas de felicidade. Estas foron establecidas por Austin (1976) considerando un tipo de acto lingüístico, a ilocución, que se refire a todo o que se fai no falar (dende o latín *in-loqui*). Unha clara exposición do pensamento de Austin encontrámola en Leonardi (1992: 140-141), que recolle e reformula a teoría do filósofo inglés:

Le condizioni di felicità di un'ilocuzione sono le seguenti:

- (A) (1) Ci deve essere una procedura convenzionale accettata con determinati effetti convenzionali, che ha come caratteristica centrale il proferimento di certe catene verbali (*Condizione essenziale*).
- (2) Chi invoca la convenzione deve avere titolo a farlo, deve cioè specificatamente soddisfare i requisiti previsti dalla convenzione per potervi fare ricorso; inoltre le circostanze particolari in cui invoca la convenzione devono essere quelle appropriate, cioè del tipo previsto dalla convenzione (*Condizione preparatoria*).
- (B) (1) La procedura deve essere eseguita correttamente e
- (2) completamente (*Condizioni linguistico-proposizionali*).
- (I) Chi invoca la procedura deve essere sincero, deve avere cioè i sentimenti e le intenzioni richieste (*Condizione di sincerità*)¹.

¹ As condicións de felicidade dunha ilocución son as seguintes:

O acto do exemplo é ilocutivo-expositivo; segundo Austin (1976: 161), “expositives are used in acts of exposition involving the expounding of view, the conducting of arguments, and the clarifying of usages and of references”². Evidentemente no noso caso, estamos diante da exposición dun punto de vista, da opinión de P sobre o que A lle deu de beber. Entón a ese acto podemoslle aplicar as máximas precedentes. A1, A2, B1 e B2 son requisitos obxectivos sen os cales o acto lingüístico fracasa, é dicir, é legalmente inválido; con todo, isto non pasa no exemplo:

- (A) (1) P proferiu unha cadea verbal correcta e convencionalmente aceptada.
- (2) A e P invocaron a convención lexítimamente e nunha situación apropiada, con ser interrogante e interrogado nun intercambio verbal.
- (B) (1) É problemático decidir se ailocución é ou non correcta: sería quizais máis adecuada unha contestación clara e directa por parte de P, de todas as formas non se pode tampouco dicir que formalmente a enunciación sexa incorrecta
- (2) e é seguramente completa.

A condición Γ , en cambio, é subxectiva e, de non ser respectada, produce un abuso, pero non é este o caso dado que P produce voluntariamente un enunciado ambiguo mesmamente para evitar mentir sobre a súa opinión acerca do viño de A.

Entón, segundo a análise austiniana, o enunciado *retranqueiro* parece feliz: entón non é grazas a esa teoría que podemos solucionalo. Tentamos, daquela, un exame a través da forma de funcionar dun intercambio lingüístico tal como é postulada por Grice.

-
- (A) (1) Debe haber un procedemento convencional aceptado con determinados efectos convencionais, que teñen como característica principal a pronunciación de determinadas cadeas verbais (*Condición esencial*).
 - (2) Quen convoca a convención debe ter lexitimidade para facelo, é dicir debe satisfacer de maneira específica os requisitos previstos pola convención para poder recorrer a ela; ademais as circunstancias peculiares en que invoca a convención deben ser as apropiadas, é dicir, do tipo previsto pola convención (*Condición preparatoria*).
 - (B) (1) O procedemento debe ser executado correctamente e
 - (2) completamente (*Condicións lingüístico-proposicionais*).
 - (I) Quen convoca o proceso debe ser sincero, é dicir, debe demostrar os sentimentos e as intencións requiridas. (*Condición de sinceridade*).

[Citacións traducidas pola autora]

² Os expositivos son utilizados en actos de exposición que comprenden o desenvolvemento de opinións, a exposición de argumentos e a explicación de usos e de referencias.

3. Retranca e principio de cooperación

Como calquera acto lingüístico, a *retranca* toma significado no momento en que se realiza, é dicir cando hai un suxeito que fala a unha audiencia, ou hai dúas ou máis persoas que manteñen comportamentos sen falta de relacións recíprocas. Grice (1995: 59) define os intercambios verbais como:

tipici esempi di comportamento, almeno in una certa misura cooperativo; ciascun parlante vi riconosce un intento o una serie di intenti più o meno comuni o almeno una direzione accettata di comune accordo³.

Este fin común é xeneralizado no Principio di Cooperación:

conforma il tuo contributo conversazionale a quanto richiesto, nel momento in cui avviene, dall'intento comune accettato o dalla direzione dello scambio verbale in cui sei impegnato (Grice 1995: 60)⁴

Este principio xeral acompáñase dun conxunto de máximas e submáximas divididas en catro categorías principais:

- 1) Cantidade:
 - (i) fai unha contribución tan informativa como sexa requirido para o propósito do intercambio;
 - (ii) non fagas unha contribución máis informativa do que é requirido.
- 2) Calidade: intentar facer unha contribución que sexa certa:
 - (i) non digas o que creas que é falso;
 - (ii) non digas o que non poidas probar na maneira adecuada.
- 3) Relación: sé pertinente.
- 4) Maneira: sé claro:
 - (i) evita a escuridade ao expresarte;
 - (ii) evita a ambigüidade;
 - (iii) sé conciso (evita a prolixidade innecesaria);
 - (iv) sé ordenado (Cfr. Grice, 1995: 60-61).

Non todos os intercambios verbais se adaptan con facilidade a estes principios, pero hai un instrumento que serve para aclarar os casos máis escuros e é a chamada implicatura conversacional, un proceso implícito na conversación que fai xurdir o sobreentendido. Entre os casos am-

³ Típicos exemplos de comportamentos polo menos en certa medida cooperativos; cada falante reconécelles unha vontade ou unha serie de vontade máis ou menos comúns ou polo menos unha dirección aceptada co acordo das dúas partes.

⁴ Conforma a túa contribución conversacional ao que é requirido, no momento en que acontece, polo propósito común aceptado ou pola dirección do intercambio verbal en que estás implicado.

biguos que se solucionan cunha implicatura conversacional está por exemplo a ironía, que Grice (1995: 69) explica así:

2a) Esempi in cui si sfrutta la prima massima della Qualità: *Ironia*. B, che A ha sempre considerato un amico, ha passato un segreto di A a un suo rivale in affari. Sia A che il suo interlocutore C ne sono al corrente. A dice «B è un vero amico». (Spiegazione. È perfettamente ovvio ad A e a C che A non crede a ciò che ha appena detto, e C sa che A sa che C lo sa. Quindi, a meno che l'enunciato di A non sia del tutto gratuito, evidentemente A sta cercando di comunicare una proposizione diversa da quella che ha appena mostrato di esprimere. Si deve però trattare di una proposizione collegata in modo ovvio a quest'ultima; la proposizione più ovviamente collegata a quella che ha mostrato di esprimere è la sua negazione)⁵.

É un caso similar á *retranca* pero diferente nun aspecto fundamental: pronunciando o enunciado «B é un bo amigo» A pode entender ou que B é efectivamente un bo amigo ou que non o é para nada, dado que os posibles significados son un o contrario do outro (a v -a). En cambio, no caso da *retranca* non temos unha contradición senón outras direccións igualmente posibles: diante dunha hipotética “contrapregunta” de A «¿E que? ¿Logo non che gusta o meu viño?», en tódolos casos P pode contestar «Non dixen iso», nin tampouco o seu contrario.

Daquela, pódese asociar a unha das violacións da máxima de Relación, por exemplo:

a un ricevimento elegante A dice «La signora C è una vecchia ciabatta». C'è un attimo di sconcerto, quindi B dice: «Il tempo è stato proprio bello quest'estate, non trova?». B ha rifiutato platealmente di rendere il proprio intervento pertinente rispetto all'osservazione di A. Egli implica, quindi, che l'osservazione di A non va commentata⁶ (Grice, 1995: 70).

⁵ 2a) Exemplos en que se utiliza a primeira máxima de Calidade: *Ironia*. B, que A sempre tivo por amigo, informou dun segredo de A a un rival seu nos negocios. Tanto A como o seu interlocutor C saben da traizón de B. A di «B é un bo amigo». (Explicación. É perfectamente obvio tanto para A como para C que A non cre o que acaba de dicir, e C sabe que A sabe que C o sabe. Entón, a non ser que a frase de A sexa completamente gratuita, evidentemente A está tratando de comunicar unha proposición diferente daquela que acaba de expresar. Logo, debe ser unha proposición relacionada dalgún modo obvio con esta última; a proposición máis obviamente relacionada con aquela que expresou é a súa negación).

⁶ Nunha festa elegante A di «A señora C é unha zapatilla vella» [a expresión úsase para definir unha persoa mala e afeccionada a murmurar dos demais]. Segue un momento de silencio incomodo, logo B di: «Fixo un bo verán, ¿non lle parece?». B rexeita abertamente facer a súa intervención pertinente con respecto á observación de A. Por tanto, implica que a observación de A non se comenta.

De todas as maneiras, no exemplo de Castelao a integración de P non é impertinente, senón orixinal no significado. Quizais afondando no nivel semántico poderemos solucionar o “misterio da *retranca*”.

4. Retranca e significado como intención

No seu ensaio sobre o significado, Grice expón a súa orixinalísima teoría semántica: “Possiamo forse dire che «A voleva dire_{NN} qualcosa con *x*» equivalga approssimativamente a «A ha enunciato *x* con l'intenzione di indurre una credenza attraverso il riconoscimento di questa intenzione»”⁷ (Grice 1995: 226-227)

Así Leopardi (1992: 161) formaliza esta definición:

- (S-I) Dicendo «*x*» P significa qualcosa se lo dice intendendo:
- (i) produrre un particolare effetto in chi lo ascolta, in A;
 - (ii) che A riconosca che P intende (i);
 - (iii) produrre in A l'effetto di cui alla condizione (i) in parte sulla base della condizione (ii)⁸

Esta teoría comprende o cerne do problema da *retranca*: a intencionalidade. No exemplo proposto, é evidente como con *e* P non quere simplemente comunicar que o viño de A ten as características físicas dos líquidos e tampouco que estea riquísimo. ¿Pódese dicir que, pronunciando *e*, P quere levar a A á crenza de que o seu viño é malo? Quizais o faga, pero non de forma directamente intencional. Entón, poderemos supoñer que a vontade de P é producir un efecto *y* de ambigüidade, de falta de comprensión no interlocutor A (fase i). Na fase (ii), A recoñece esta intencionalidade explicitamente críptica do interlocutor, que o fai consciente da intención de P de ser ambiguo.

Esta explicación non parece aínda satisfactoria: ¿por que P se comporta dese modo? Tomamos o seu punto de vista: no momento en que A lle fai a pregunta, P produce un discurso deste tipo «Penso que o seu viño é malísimo pero non quero dicirlllo directamente para non parecer descortés, pero tampouco mentir abertamente».

Entón, parece que P non quere faltar ao respecto nin a A enganándoo nin a si mesmo mentindo. Isto demostranos que cada acto lingüístico é máis ca unha simple cadea de palabras conformada segundo as

⁷ Podemos quizais dicir que «A quería dicir_{NN} [en forma non natural] algo con *x*» signifique máis ou menos que «A pronunciou *x* coa intención de inducir unha crenza por medio do recoñecemento desta intención».

⁸ (S-I) Dicendo «*x*» P significa algo se o di tratando de:

- (i) producir un efecto concreto en quen o escoita, en A;
- (ii) que A recoñeza que P pretende (i);
- (iii) producir en A o efecto da condición (i) en parte referíndose á condición (ii).

leis gramaticais, senón que se impón o respecto das regras dadas polo vivir social. A cautela de P pódese asociar co concepto de *face* ou “cara” tal como o expresaron Brown e Levinson (1987: 61):

all competent adult members of society have (and know each other to have):

- (i) ‘face’, the public self-image that every member wants to claim for himself, consisting in two related aspect:
 - (a) negative face: the basic claim to territories, personal preserves, rights to non-distraction – i. e. to freedom of action and freedom from imposition
 - (b) positive face: the positive consistent self-image or ‘personality’ (crucially including the desire that this self-image be appreciated and approved of) claimed by interactants
- (ii) certain rational capacities, in particular, consistent modes of reasoning from ends to the means that will achieve those ends⁹.

O problema é descubrir cal é a estratexia da *retranca*, se serve para defender a cara negativa (*negative politeness*) ou a positiva (*positive politeness*): “whereas in negative politeness the sphere of relevant redress is restricted to the imposition itself, in positive politeness the sphere of redress is widened to the appreciation of alter’s want in general or to the expression of similarity between ego’s and alter’s want”¹⁰ (Brown e Levinson 1987: 101). Está claro que A non está dicindo o que P esperaba, é dicir que o seu viño está riquísimo, logo non se trata de cortesía positiva. Pero tampouco se trata do caso negativo, pois de feito non houbo ningún ataque directo á liberdade de ningún dos dous e logo non fai falta unha reparación.

De todas as formas, coa súa resposta, A parece protexerse a si mesmo de algo expresando unha intención diferente da que aparece nun primeiro momento. A través dunha nova formalización do significado

⁹ Todos os membros adultos competentes da sociedade teñen (e saben que todos os demais teñen):

- (i) ‘cara’, a imaxe pública de si mesmo que cada membro quere defender para si, formada por dous aspectos relacionados:
 - (a) cara negativa: a reclamación básica de territorios, de espazos persoais, de dereitos de non distracción – é dicir, a liberdade de acción e liberdade de imposicións
 - (b) cara positiva: a imaxe positiva de si mesmos ou ‘personalidade’ (que inclúe crucialmente o desexo de que esta propia imaxe sexa apreciada e aprobada) que os interactantes queren que se lles reconeza
- (ii) certas capacidades racionais, en particular, modos consistentes de razoar desde as metas ata os medios para alcanzalas.

¹⁰ Mentres na cortesía negativa a esfera da reparación relevante se limita á imposición en si mesma, na cortesía positiva a reparación amplíase á apreciación das necesidades dos demais en xeral ou á expresión de similaridade entre as necesidades do suxeito e as dos demais.

deste acto lingüístico segundo o modelo de Grice, intentaremos descubrir o que pretende o falante coa súa frase tan peculiar:

(S-I) Dicindo *e*, P expresa que o viño non é bo pero quere comunicalo dunha maneira que non sexa ni descortés ni mentireira, logo dío querendo dicir que:

- (i) A crea que (1) o viño non é bo (intención₁),
- (2) P non é ni descortés nin mentireiro (intención₂);
 - (ii) que A recoñeza o que P quere dicir (i);
 - (iii) que este recoñecemento sexa parte das razóns polas que A cre en (i) e en (ii).

Como xa apareceu claro cando comparamos *retranca* e ironía, con este acto lingüístico P protéxese dunha posible pregunta por parte de A: no caso en que lle preguntase se considera o seu viño malo, P podería contestar «Non dixen iso» pero tampouco o seu contrario.

O fin último da *retranca* é permitir o trasacordo, é dicir “a revisión dun acordo ou determinación que se adoptou, un volverse atrás no camiño andado para percorrelo por outra vía ou doutra maneira” (Gondar, 1993: 47), que deixa sempre aberto un terceiro camiño. Non é casual que o máis tópico refrán *retranqueiro* galego diga “Deus é bo mais o demo non é malo”, unha contradición de termos segundo unha lóxica, como a da filosofía occidental, fundada no principio de non contradición:

è impossibile che la stessa cosa, ad un tempo, appartenga e non appartenga a una medesima cosa, secondo lo stesso rispetto [...] è impossibile a chicchessia di credere che una stessa cosa sia e non sia [...] e se non è possibile che i contrari sussistano insieme in un identico soggetto [...], e se un'opinione che è in contraddizione con un'altra è il contrario di questa, è evidente che è impossibile, ad un tempo, che la stessa persona ammetta veramente che una stessa cosa esista e, anche, non esista¹¹ (Aristotele 1993: 144-145)

Na cultura galega, en cambio, isto é perfectamente lexítimo dado que “é posuidora dunha lóxica alternativa á lóxica aristotélica, [...] caracterizada por ver a realidade como un todo en vez de como un conglomerado de elementos heteroxéneos con relacións superficiais entre si” (Gondar, 1993: 53). Este novo principio de realidade, que admite as contradicións, destrúe as bases da filosofía clásica e demostra, unha vez máis, que non existe non só o mundo perfecto, senón tamén a linguaxe per-

¹¹ É imposible que a mesma cousa, a un tempo, pertenza e non pertenza a unha mesma cousa, segundo a mesma consideración [...] é imposible a quen sexa crer que unha mesma cousa é e non é [...] e se non é posible que os contrarios existan xuntos nun mesmo suxeito [...], e se unha opinión que está en contradición con outra é o contrario desta, é evidente que é imposible, ao mesmo tempo, que a mesma persoa admita realmente que unha mesma cousa existe e, tamén, non existe.

fecta considerada polos filósofos. No mundo real, en cambio, hai máis dunha linguaxe posible baseada en formas de pensamento moi diferentes, pero entendible a través da interpretación:

Davidson ha sostenuto che l'interpretazione è un'operazione che ciascun parlante compie nei confronti di ciascun altro parlante nel corso di ciascuna interazione linguistica, e questi sono anche i limiti della sua validità: non si dovrebbe dare per scontato [...] che essa si applica ad una lingua, condivisa da una comunità linguistica¹² (Marconi, 1999: 101).

Unha desas comunidades atópase nunha rexión do extremo noroeste da península ibérica, onde unha porta gardada por dobre pecho (retranca) pode servir para deixar aberta máis dunha posibilidade de significado.

Referencias bibliográficas

- Aristotele (1993): *Metafisica*. Edizione a cura di G. Reale. Milano: Rusconi Libri.
- Austin, J. L. (1976): *How to do things with words*. Oxford: Oxford University Press.
- Baltrusch, B. (1998): “Teoría e práctica sincrónica da retranca a partir do refranceiro e da literatura galega vangardista”, *Anuario de Estudios Literarios Galegos 1998*, 117-140.
- Brown, P. & S. C. Levinson (1987): *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gondar Portasany, M. (1993): *Crítica da razón galega. Entre o nós-mesmos e o nós-outros*. Vigo: Edicións A Nosa Terra.
- Grice, P. (1995): *Logica e conversazione*. Bologna: Il Mulino.
- Leonardi, P. (1992): “La filosofía del linguaggio ordinario. Significato e forza”, in Santambrogio M. (ed.): *Introduzione alla filosofia analitica del linguaggio*. Bari: Laterza.
- Marconi, D. (1999): *La filosofía del linguaggio. Da Frege ai giorni nostri*. Torino: UTET.

¹² Davidson afirmou que a interpretación é unha operación que cada falante leva a cabo no confronto con cada un dos outros falantes no curso de cada interacción lingüística, e estes son tamén os límites da súa validez: non se debería dar por suposto [...] que se aplica a unha lingua, compartida por unha comunidade lingüística.

A.- Que che parece o meu viño?

P:- Je... por onde vai molla, e como refrescar, refresca.